

Horváth Balázs

Az új templom alapkőletétele a Pray-kódexben*

A Pray-kódex néven ismert (a továbbiakban P), a XII. század utolsó évtizedében egy észak-magyarországi Keresztelő Szent János titulusú monostornak összeállított misekönyv végén négy rendkívüli szertartást találhatunk: a házasságkötés még a votív misék között, a nászmiséhez kapcsolódik, majd a miseorációk lezárultával következik a kis vízszentelés ordója, hozzá kapcsolódva a monostor épületeinek és helyiségeinek szenteltvízzel való meghintése és az étkezési áldások. Ezt követi a templom alapkőletételének szertartása, majd a Halotti beszédet és a Halotti könyörgést tartalmazó temetési szertartás. A szakramentárium törzsanyaga itt lezárul, utána már csak a függelékes miseorációk és a könyv végén utólagos bejegyzések következnek.

Horváth Balázs (Székesfehérvár) latin filológus, liturgiátörténész, az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje és az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

Nyugtalanító, hogy miközben a P nem püspöki használatra készült, hanem monasztikus szakramentárium, szerepel benne az alapkőletétel szertartása, amelyet —a kódexben egyedülként— kizárólag püspök végezhetett. Ezt írja elő a kánonjogi bevezető is, majd a rubrikák következetesen a püspököt nevezik meg a szertartás celebránsaként. Bár a P miseelőkészületei és miseordója egyértelműen esztergomi püspöki ordót képviselnek, annak is legbővebb ismert változatát közlik, a P nem tartalmaz más csak püspök által végezhető szertartást, sőt az egyházi év rendhagyó ordóinak kidolgozásakor a szerkesztők szintén az esztergomi székesegyházi hagyományt vették alapul, de a püspökre vonatkozó részeket —ha nem is teljes következetességgel— elhagyták belőlük.¹

Szintén problémás, hogy kivételes eseteket leszámítva (feltételezhető lakúna, függelékes szertartás) az alapkőletételi ordó minden szerkönyvben a temetővagy templomszentelést megelőzően, ritkább esetben utána szerepel. A P-ben az ordó záróáldása nemcsak hogy pontosan a pergamenlap verzó oldala végén zárul, hanem egyúttal az ívfűzet utolsó lapján is. A következő ordó, a halottas szertartások eleje pedig hiányzik a kódexből. Ha feltételeznénk is, hogy

* A szerző az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja. Külön köszönetet szeretnénk mondani Földváry Miklósnak hasznos tanácsaiért, Czagány Zsuzsának a kottás tételek értelmezésében nyújtott segítségével és Szaszovszky Ágnesnek a kották elkészítéséért.

¹ A szerkesztés és másolás esetlegességeihez és a szövegben hagyott „bűnjelek” kapcsán részletesen lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „«Ligatis natibus». Egy romlatlan szöveg hely tanulságai”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005) 387–408; és UÓ: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriiskola, Ókortudományi Program, Budapest 2008. passim.

a halotti rítusokban szinte mindig megtalálható lélekajánlás és utolsó kenet nem szerepelt a kódexben, a voltaképpeni temetési szertartás így is az ordó közepén „indul”, mindenféle címfelirat vagy bevezető rubrika nélkül: *Hic sacerdos accedat ad corpus*: „Itt a pap a holttesthez lép”.² A temetési szertartás előtt minden bizonnyal lakúna található, és óvatosan feltehető, hogy nemcsak a halottas rítusok elveszett részei előzték meg, hanem talán egy templom- vagy temetőszentelés is.³

A P alapkőletéleti ordójának leírása

A cím nélküli ordó egy, a templomalapításhoz kapcsolódó rövid kánonjogi bevezető rubrikával indul, amely előírja, hogy csak a helyi püspök engedélyével építtethető templom. A püspöknek meg kell jelennie a leendő templom helyén, ott nyilvánosan keresztet kell állítania, és előre intézkednie kell arról, hogy a szükséges anyagi javak (világítás, örök bére, pap szükségletei, templom fenntartása) biztosítva legyenek. A szertartás kezdetével a püspök és a klérus —valószínűsíthetően kőművesekkel kísérvé— kivonul az építendő templom helyszínére. A párhuzamos helyek tanúsága szerint bizonyos, hogy az ordó előtt a helyszínen vizet szenteltek; erre a P nem tér ki, de néhány oldallal korábban közli a kis vízszentelés szertartását. A szűk értelemben vett alapkőletéleti ordó első mozzanata az, hogy a püspök keresztet állít fel a leendő oltár helyén és a *Signum salutis* kezdetű formulát mondja, majd a 83. (*Quam dilecta tabernacula tua*) zsoltárt éneklük végig. Ezután a püspök hét alapkövet áld meg a *Domine sancte Pater ... fundator omnium creaturarum* kezdetű könyörgéssel, melyben az Atyaisten hétszeres kegyelmét kéri a templom megépítéséhez, hogy a majdan ott összegyűlő nép Isten szent nevét dicsőítse. Szenteltvízzel meghinti a helyet, s a hét kőből hármat a leendő oltár helyére tesznek, majd a celebráns megáldja azokat az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Ezt követően a klérus körbejárja a templom alapterületét a *Domine Iesu Christe ne despicias* kezdetű rezponzóriomot énekelve, és a maradék négy követ a templom négy sarkában helyezi el. Ezután a 86. (*Fundamenta eius*) zsoltár hangzik el, amelynek antifónája a kódex margóján található utólagos kottás bejegyzés szerint az *Ab oriente portae tres* kezdetű tétel. Az antifónának a Jelenések könyvéből származó szövege megidézi a Mennyei Jeruzsálem —ennek előképe a földön építendő templom— négy égtáj felé néző három-három kapuját. A szertartás következő szakaszában a hagyományos szuffrágiumszerkezet érvényesül: *Kyrie* és *Pater noster* + précesz + könyörgés. Noha a précesz verzikulusai az ordó leg-

² Erről részletesebben disszertációm „Temetési szertartás” című fejezetében írok. Az ordó további, visszautaló részei is arra engednek következtetni, hogy a szertartás eleje hiányzik, de szándékos elhagyása mellett is hozhatók fel érvek, ld. SUBA Katalin: „A Pray-kódex temetési szertartásának külföldi párhuzamai”, *Fons* XXVIII/3 (2021) 315–316.

³ A P-ben található ugyan temetőszentelés, de az a miseordó után szabad lapra —talán utólag— beírt szertartás. P 34^{r-v}.

jelentéktelenebb részének tűnhetnek, a zsoltársorok válogatása korántsem önkényes: az invokáció (*Ostende nobis*) és az apológia (*Non nobis*) mellett a templom épülete, közelebbről a tornyok (*Esto nobis* és *Fiat pax*), a dicsőítő nép (*Deus tu conversus*), a mártírok és a szentek ereklyéi (*Pretiosa* és *Confiteantur*) jelennek meg bennük. Az előkészítő précesz után a celebráns a *Domine Deus qui licet caelo* kezdetű terjedelmes, prexre emlékeztető könyörgést recitálja, amelyben kérések sora és az ószövetségi anamnézisek (templomépítés parancsa, Salamon temploma) váltakoznak. Ezeket egyes szám harmadik személyű felszólításokban az exorcizmusokra jellemző negatív, purgációs (*Effugiant*) és a benedikciókra jellemző pozitív, konstitutív (*Resurgat*) rész követi, majd az imát a Szentháromság segítségül hívása zárja. A szertartás egy rövid áldással, benedikcióval zárul, amelyet a P előszeretettel használ ordók zárlatául: *Benedictio Dei ... descendat et maneat in hoc loco*.

Kánonjog és a P templomszentelési bejegyzései

Mielőtt a szertartás európai és magyarországi párhuzamainak elemzésébe kezdenénk, szükséges egy rövid kitérőt tennünk a kánonjogi bevezető rubrika és az ordó kódexbeli szerepe kapcsán:

„Senki se építsen templomot, mielőtt a város püspöke oda nem járul, ott nyilvánosan keresztet nem állít, és mielőtt meg nem bizonyosodott arról, hogy az, aki építeni szándékozik, minden szükségessel rendelkezik, ami a világításra, az örökre, az örök bérére, a pap szükségleteinek biztosítására és a templom fenntartására tartozik! A járadéknyújtás után így építtessék meg!”

Ahogy később látni fogjuk, a kánonjogi bevezető a rokon liturgikus források nagy részében Európa-szerte megtalálható, a P összeállítói minden kétséget kizáróan liturgikus könyvekből másolják. Semmilyen filológiai jel nem utal arra, hogy független, kánonjogi szövegből kölcsönözték volna a szöveget.⁴ Igaz ugyan, hogy a P elején is megtalálható esztergomi zsinati kánonok nem említik a püspöki engedélyt a templom alapítása kapcsán,⁵ de már Szent István

⁴ A szöveg egyébként megtalálható a középkor nagy összefoglaló kánonjogi gyűjteményeiben: *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi Decretorum libri viginti*, in I.-P. MIGNE (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. CXL. Paris 1844–1864. 675; Chartres-i Ivo: *Decretum* III,8. Online kritikai kiadás: <https://ivo-of-chartres.github.io/decretum.html> (revision stamp 2015-09-23 /898fb); *Decretum magistri Gratiani. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg*. Bernhard Tauchnitz, Leipzig 1879. 1296. (Corpus iuris canonici 1). A templomépítés püspöki engedélyezésének történetéhez és kánonjogi alapjaihoz lásd: ERDŐ Péter: „A templomok építésének püspöki engedélyezése”, *Teológia* XLVI (2012) 1–14; UŐ: „A templom építéséhez szükséges püspöki engedély”, *Magyar Sion* XLVIII (2012) 133–151.

⁵ *Ecclesia non consecratur, si dos et terra prius non dantur*. „Templomot csak akkor szenteljenek, ha az adományt és a földet korábban biztosították!” P IV. Kiadása: János M. BAK: *Online Decreta Regni*

törvényei is előírják, hogy a püspök jogkörét illetően a kánoni szabályok a mérvadóak,⁶ így nincs okunk feltételezni, hogy ezt az előírást ne tartották volna be. A kora újkori szabályozás szerint a püspök delegálhatja ezt a jogkört áldozópapnak is, de arra nincs adatunk, hogy ez a P összeállítása idején is így lett volna.⁷ Egyelőre nincs tehát megnyugtató válaszuk a szertartás meglétére a kódexben, de annyit meg kell jegyeznünk, hogy egy püspök nem feltétlenül a saját könyvéből celebrált minden szertartást, és egy leendő új templom alapkövetétele esetén nem beszélhetünk helyi szerkönyvekről, azokat mindenképpen a helyszínre kellett szállítani. Bár a pontifikálék általában kisebb, portatív könyvek voltak, az átlagos szakramentáriumokhoz képest a P ugyanígy feltűnően kisméretű, könnyen hordozható kódex.

Fontos kitérnünk a P szakirodalmát régóta foglalkoztató utólagos templomszentelési bejegyzések kérdésére is. A kalendárium egy későbbi kiegészítője november 14-én a taksonyi templom felszenteléséről számol be: *Consecrata est haec (hic?) ecclesia de Taxen*; az első húsvétmutató tábla második oszlopában szabadon maradt helyre lejegyzett hosszabb szöveg pedig az azonosítás szerint Deáki templomának 1228. évi, ugyancsak november 14-i felszenteléséről tudósít: *Ab incarnatione Domini ... consecrata est haec (hic?) ecclesiae in honore beatae Mariae Virginis a venerabili Iacobo, Nitriensi episcopo*, majd részletesen felsorolja a templom ereklyéit.⁸ A két bejegyzést hagyományosan úgy értelmezték, hogy a kódex és a lejegyzők jelen voltak az említett templomok szentelésén, Földváry Miklós viszont az elterjedt olvasatot hibásnak vélte, a rövidítést pedig „hic”-nek oldotta föl, és a templom dedikációs évfordulójának dátumára illetve a krónikás bejegyzés naptári évére vonatkoztatta.⁹ Véleményünk szerint a szórend inkább a „haec” olvasatot valószínűsíti, és ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy az utóbbi bejegyzést nem az évkönyv 1228-as évéhez, pusztán a terjedelmesebb szöveghez elegendő szabadon maradt helyre írták be, ennek ellenére nem tartjuk perdöntő bizonyítéknak arról, hogy a kódex megfordult volna Taksonyban vagy Deákiban. Annyit azonban fontos leszögeznünk, hogy ez az irány jól beleillik a P Észak-Magyarországon feltételezett keletről nyugatra tartó vándorlásának útvonálába, melynek kiindulópontja talán a boldvai Keresztelő Szent János titulusú monostor, végpontja pedig bizonyosan a pozsonyi káptalan volt.

Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 2019. 137. (All Complete Monographs 4) (interneten: https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4)

⁶ *Volumus, ut episcopi habeant potestatem res ecclesiasticas praevidere, regere et gubernare atque dispensare secundum canonicam auctoritatem.* BAK: Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. 22.

⁷ *Ritus benedicendi et imponendi primarium lapidem pro ecclesia aedificanda servandus a sacerdote facultatem habentem [malim: habente] ab episcopo. Ecclesiam ex episcopi auctoritate tantum, iuxta sacrorum canonum decreta, aedificari fas est. Si vero sacerdos eius aedificationis primarium lapidem benedicendi potestatem habens, eiusmodi functionem peragat, hunc ritum servabit.* *Rituale Romanum* 1614. 156.

⁸ P 6^v és 10^r.

⁹ FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* (ld. 1. jz.) 218.

A Német-római pontifikále és az európai hagyomány

Meglepőnek tűnhet talán, hogy egy ennyire lényeges szertartás, mint az építendő templom helyének szentelése, az alapkő vagy a szegletkövek letétele mennyire későn liturgizálódott a nyugati kereszténységben. Az ordó először az ezredforduló után az ún. Német-római pontifikále (*Pontificale Romano-Germanicum*, a továbbiakban PRG) egyes kézírataiban jelenik meg, és ez lesz szinte minden későbbi szertartás magja és alapja. A PRG keletkezésére vonatkozóan a XX. század második felének szakirodalma elfogadta és szinte teljesen magáévá tette Michel Andrieu és Cyrille Vogel nagyszabású elméletét, miszerint a püspöki szerkönyv archetípusát a X. század közepén Vilmos mainzi érsek állíttatta össze a Mainz melletti Szent Albanus-kolostorban.¹⁰ Ezt a szakirodalmi konszenzust támogatta meg a 2010-es években alapos és meggyőző érveléssel Henry Parkes, aki legújabb tanulmányában kimutatta, hogy a szerkönyv összeállítása az ezredforduló első éveiben történt bajor területen, a bambergi katedrális alapításához köthetően, kezdeményezője pedig Szent István magyar király sógora, Szent II. Henrik német király, később német-római császár volt.¹¹

A PRG fennmaradt 33 kéziratából 16 tartalmazza az ordót *Canon de aedificanda ecclesia* címmel, ezek némelyikéhez kapcsolódik még rubrikális kánonjogi szöveg az oratóriumról (*De oratorio*) és egy allokúció, azaz szertartási beszéd az ereklyék elhelyezéséhez (*Denuntiatio cum reliquiae sanctorum ponendae sunt in atrium*).¹² Az ordót minden esetben a templomszentelés követi, olykor a kettő közé iktatva a püspök felkészülését a zsolozsmára. A PRG ordója meglehetősen puritán: a P-ből ismert kánonjogi bevezetéssel kezdődik, ezt követi a kereszt felállítása a *Signum salutis* kezdetű antifóna és a hozzá kapcsolódó 83. (*Quam dilecta tabernacula tua*) zsoltár, majd a *Domine Deus qui licet caelo* kezdetű hosszú könyörgés zárja a szertartást. Feltűnő, hogy a PRG ordója nem említ sem

¹⁰ Kiadása: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)

¹¹ Magunk is ez utóbbi elméletet fogadjuk el, részletesen lásd: Henry PARKES: *The Making of Liturgy in the Ottonian Church*. Cambridge University Press, Cambridge 2015; Uő: „Questioning the Authority of Vogel and Elze’s Pontificale Romano-Germanique”, in Helen Gittos — Sarah Hamilton (szerk.) *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*. Ashgate Publishing Ltd, Farnham 2015. 75–101; Uő: „Henry II, liturgical patronage and the birth of the ‘Romano-German Pontifical’”, in *Early Medieval Europe XXVIII* (2020) 104–141. Parkes elsősorban történeti és másodlagos liturgiai érveket vonultat fel, de Földváry Miklós István hívta föl rá a figyelmemet, hogy a PRG tartalmi és liturgiai elemzése is délnémet, bajor jellegzetességeket mutat, és idegen a Rajna-menti tájtól, ez pedig Parkes érveinél is erősebben nyom a latban. A PRG kapcsán még a korábbi szakirodalmi konszenzust ismerteti, de kiemelkedően fontos tanulmány a korai magyar hagyomány és a PRG kapcsolatáról: FÖLDVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále”, in Kovács Andrea (szerk.) *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*. Magyar Egyházzenei Társaság — Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke, Budapest 2012. 147–158.

¹² A PRG összes kéziratának ordókra lebontott tartalmához lásd Henry Parkes nagyszerű adatbázisát: prg.henrybradshawsociety.org/

alapkő(ek)et, sem szegletköveket, csak a hely megszenteléséről ír (*pro consecratione loci*). A PRG előtt nincs tudomásunk erről a szertartásról, szinte minden későbbi területi és történeti változat ebből az antifóna + zsoltár + könyörgés magból indul ki, ezt bővíti. A korai római ordókban (*Ordines Romani*) és a XII. századi római pontifikáléban sem találjuk meg a szertartást,¹³ olyannyira nem, hogy az utóbbi elszármazott itáliai kézírataiban megjelenik két áldás *Benedictio lapidis primarii quae non est in Ordinario papali*: „Az alapkő megáldása, amely hiányzik a pápai pontifikáléból” címfelirattal.¹⁴ Ez a néhány más forrásból is adatolt, rövid, puritán ordócsoporthoz (valójában egy vagy két rövid áldás-szöveg) az egyedüli, amelyik nem a PRG alapordójára épít.

A P tágabb környezetének feltérképezéséül az Usuarium reprezentatív adatbázisában fellelhető összes, több mint ötven alapkőletéleti ordót feldolgoztuk konspektusos formában, és elvégeztük ezek összehasonlító elemzését.¹⁵ Nemcsak hogy kései, csak a XI. századtól adatolható szertartásról van szó, de számos pontifikále egyáltalán nem tartalmazza. Szemléletes, hogy templomszentelési szertartásból bő háromszor annyi található az adatbázisban tartalomindexelt szerkönyvek között, mint alapkőletéletből.¹⁶ A voltaképpeni ordó megtalálása is nehézséget okozhat, mert bár a templom alapkővének letétele akár évtizedekkel is megelőzhetette a már felépített épület felszentelését, a szerkönyvek jelentős része a templomszentelés részeként, az ordó elején közli minden átmenet vagy címfelirat nélkül.¹⁷

A PRG alapordója nemcsak a germán liturgikus tájon, de egész Európa más, egymástól távol eső területein is kimutatható; ugyanez a helyzet a bővebben kidolgozott, későbbi Durandus-pontifikále ordójával. Az utóbbi is a PRG-t veszi alapul, de jelentősen kibővíti: a *Domine Deus qui licet caelo* kezdetű könyörgés után verzikulussorozatot és két hosszabb orációt iktat be, majd hosszú, litániával kezdődő processzió következik, minden stációnál, azaz a kövek elhelyezé-

¹³ Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge. IV. Les textes (Ordines XXXV–XLIX)*. Spicilegium Sacrum Lovaniense, Leuven 1985. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 28); UÓ: *Le Pontifical Romain au Moyen-âge. Tome I. Le Pontifical Romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1938. (Studi e Testi 86)

¹⁴ Troiai pontifikále 1300–1350. Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III Ms. VI G 24. Usuarium-azonosító: 640; Messinai pontifikále 1301–1500. Madrid, Biblioteca Nacional de España Ms. 715. Usuarium-azonosító: 991.

¹⁵ USUARIUM: *A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (szerk. Földvály Miklós István és mások). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Liturgiátörténeti Kutatócsoport. Budapest 2015-től. (A továbbiakban: Usuarium) „Ceremonies” fül, „foundation stone” címke: usuarium.elte.hu/indexlabel/51/view. Ugyanitt megtalálhatóak az alapkőletéleti ordó általunk feldolgozott forrásainak részletes könyvészeti adatai.

¹⁶ Usuarium, „Ceremonies” fül, „church” címke: usuarium.elte.hu/indexlabel/28/view

¹⁷ A pontifikálék és rituálék tartalomindexelésének módszertanához és nehézségeihez lásd: SZASZOVSKY Ágnes: „Szertartáskönyvek és szertartási élet. Pontifikálék és rituálék tartalomindexelése”, *Magyar Egyházzene* XXIV (2020) 299–304; FÖLDVÁLY Miklós István — KURCZNÉ SZASZOVSKY Ágnes: „Pontificals, Rituals, and Navigating among their Contents”, *Questions Liturgiques/Studies in Liturgy C* (2020) 3–83.

seinél egy-egy antifóna + zsoltár + könyörgés modullal. Az ordó a *Veni Creator Spiritus* himnusszal és három terjedelmes orációval zárul. Ezt az ordót veszi át a XIV. századtól a római kúria, ebben a formában található meg a *Pontificale Romanum* 1485-ös első nyomtatott és a trienti zsinatot követő 1595-ös kiadásában, és némileg egyszerűsített formában az 1476-os *Rituale Romanum*-ban. Mivel az alapkőletétel és a templomszentelés püspök által végzendő ordó, és a trienti zsinat utáni rendelkezések előírták, hogy a püspöki szertartásokat kizárólag a római pontifikáléból lehet végezni, a későbbi helyi egyházmegyés nyomtatott rituálék is a római rituále rövidített szertartását közlik, ezért az összehasonlító elemzésbe ezeket nem tudjuk bevonni.¹⁸

A PRG és a Durandus-típus elterjedése sokkal inkább időbeli eltérést mutat, és jól szemlélteti a pontifikálék „nemzetköziesedésének” folyamatát. Ám ezen általános jelenség mellett is kimutathatók területi mintázatok: jól elkülöníthető a magyar és a lengyel hagyomány, a megreformált prágai úzus, teljesen különálló, de egymással megegyező a spanyol Calahorra és Osma szertartása, és párhuzam nélküli Straßburg két, egymástól is teljesen eltérő 1311-es és XIV. század végi ordója. Érdekes, hogy az alapkőletéleti ordó formatív korszakában (XI–XII. század) az egyébként merészen újító hajlamú anglonormann liturgikus táj vagy egyáltalán nem ismeri ezt a szertartást, vagy módosítás nélkül átveszi a PRG alapordóját — mindenesetre nem dolgoz ki saját, csak rá jellemző változatot.¹⁹

¹⁸ Barcelona 1569, Mainz 1671, Metz 1713, Esztergom 1625, Veszprém 1772, Győr 1731.

¹⁹ Ehelyütt terjedelmi korlátok miatt nincs mód kitérni az egyébként nagyon termékeny, részletekbe menő nemzetközi történeti és területi összehasonlító elemzésre. Az elmúlt évtizedekben számos nemzetközi publikáció foglalkozott az alapkőletéleti liturgikus szertartásával, de sajnálatos módon ezek mindegyike vagy csak a PRG ordójára szorítkozik, vagy történeti-régészeti és kánonjogi-liturgiakommentári forrásokkal foglalkozik, az egyes tájak ordóit egyik sem elemzi a volta-képpeni liturgikus tartalom szerint: Karl-Josef BENZ: „Ecclesiae Pura Simplicitas. Zu Geschichte und Deutung des Ritus der Grundsteinlegung im Hohen Mittelalter”, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* XXXII (1980) 9–25; Günther BINDING: *Der früh- und hochmittelalterliche Bauherr als Sapiens architectus*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1996. 271–302; UÓ — Susanne LINSCHIED-BURDICH: *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter nach den Schriftquellen bis 1250*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 2002 169–178; Matthias UNTERMANN: „«primus lapis in fundamentum deponitur». Kunsthistorische Überlegungen zur Funktion der Grundsteinlegung im Mittelalter”, *Cistercienser. Brandenburgische Zeitschrift rund um das cisterciensische Erbe* XXIII (2003) 1–10; Dominique IOGNA-PRAT: „Aux fondements de l’Église. Naissance et développements du rituel de pose de la première pierre dans l’Occident latin (v. 960 v. 1300)”, in Ralf M. W. Stammberger — Annekatrin Warnke — Claudia Sticher (szerk.): „Das Haus Gottes, das seid ihr selbst”. *Mittelalterliches und barockes Kirchenverständnis im Spiegel der Kirchweihe*. Akademie Verlag GmbH, Berlin 2006. 87–111. (Erudiri Sapientia 6); Nikolaus STAUBACH: „Der Ritus der impositio primarii lapidis und die Grundsteinlegung von Neu-Sankt-Peter”, in Georg Satzinger — Sebastian Schütze (szerk.): *Sankt Peter in Rom 1506–2006. Beiträge der internationalen Tagung vom 22. — 25. Februar 2006 in Bonn*. München 2008. 29–40; Iva ADÁMKOVÁ: „Qualche considerazione sulla posa delle pietre nelle fondamenta degli edifici sacrali nel Medioevo”, *Listy filologické / Folia philologica* CXXXI (2008) 29–44; Wilfried E. KEIL: „Abwesend und doch präsent? Zur restringierten Präsenz von Grundsteinen und ihren Inschriften”, in Andreas Diener (szerk.): *Gründungen im archäologischen Befund*. Paderborn 2014. 17–24. (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 27)

A magyar hagyomány

Az esztergomi püspöki szertartások legkorábbi tanúi közül a Chartvirgus-pontifikále (a továbbiakban H) a templomszentelés szertartásával egyetemben nem tartalmazza az alapkövetéleti ordót, az Esztergomi benedikcionáléban (a továbbiakban BS) pedig csak a templomszentelés található meg. Elképzelhető, hogy az alapkövetéleti ordója még nem volt kidolgozva a XI. század végi magyar hagyományban, de sokkal valószínűbb, hogy a fennmaradt tanúknál bővebb szerkönyvekben, vagy az „esztergomi őspontifikále” feltételezett első kötetében volt megtalálható.²⁰ A hazai földről származó Durandus-pontifikálék és nyomtatott rituálék már a kései római szertartással megegyező ordót tartalmaznak,²¹ így az összehasonlító elemzésben nincs információértékük. A magyarországi liturgikus könyvek közül elsőként éppen a P közli a szertartást, rajta kívül három másik forrás maradt ránk: a XIII. század eleji Zágrábi pontifikále (a továbbiakban PZ),²² a XIV. századi ún. Veszprémi pontifikále (a továbbiakban PV),²³ és egy, jelenleg a párizsi nemzeti könyvtár Lat. 1219 jelzete alatt őrzött, XV. századi, ismeretlen úzusú, de biztosan magyarországi pontifikále.²⁴ A négy forrás és más európai úzusok összehasonlításával egyértelműen kirajzolódik, hogy egy szilárd, markánsan megkülönböztethető magyar hagyománnyal állunk szemben:

P	PZ	PV	Lat. 1219
KÁNONJOGI BEVEZETŐ Rub. <i>Nemo ecclesiam aedificet</i>		KÁNONJOGI BEVEZETŐ Rub. <i>Nemo ecclesiam aedificet</i>	
KERESZTÁLLÍTÁS ÉS A KÖVEK MEGÁLDÁSA F. <i>Signum salutis</i> Ps. <i>Quam dilecta</i> Or. <i>Domine ... fundator</i>	KERESZTÁLLÍTÁS F. <i>Signum salutis</i> Ps. <i>Quam dilecta</i>	KIS VÍZSZENTELÉS KERESZTÁLLÍTÁS F. <i>Signum salutis</i> Ps. <i>Quam dilecta</i>	KERESZTÁLLÍTÁS F. <i>Signum salutis</i> Ps. <i>Quam dilecta</i>

²⁰ A két forrás viszonyáról s az esztergomi őspontifikáléről: FÖLDVÁRY Miklós István: *Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században. I. Argumentum Kiadó — ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2017. 96–99.*

²¹ Uo. 36.

²² Rövid ismertetése, liturgiátörténeti jelentőségének bemutatása és konspektusa, azaz incipites kivonata: FÖLDVÁRY Miklós István: „Egy hiányzó láncszem: Az MR 124-es zágrábi pontifikále”, *Magyar Egyházzene* XIX (2012) 383–416.

²³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 317. SZASZOVSKY Ágnes: „A veszprémi pontifikále”, *Magyar Zene* LI (2013) 93–112; Uő: *A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója*. DLA-értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest 2013.

²⁴ Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 01219. Érdekes lehet megemlíteni, hogy a könyv alapkövetéleti ordóját Edmond Martène is közli monumentális összefoglaló munkájában, de a kódex hibás címfelirata miatt (*Benedictio cimiterii*) a temetőszentelések között. Edmond MARTÈNE: *De antiquis ecclesiae ritibus libri I–IV*. G. Olms Verlag, Hildesheim 1967–1969. 366–367.

PROCESSION	PROCESSION	PROCESSION	PROCESSION
F. <i>In nomine Patris</i>			
R. <i>Domine ... ne despicias</i>	R. <i>Domine ... ne despicias</i>	R. <i>Domine ... ne despicias</i>	R. <i>Domine ... ne despicias</i>
RV. <i>Qui de Virgine nasci</i>	RV. <i>Qui de Virgine nasci</i>	RV. <i>Qui de Virgine nasci</i>	RV. <i>Qui de Virgine nasci</i>
(Ant. <i>Ab oriente portae</i>)		Lit. <i>Salvator mundi</i>	Lit. <i>Et locum istum</i>
Ps. <i>Fundamenta eius</i>	Ps. <i>Fundamenta eius</i>		Ps. <i>Fundamenta eius</i>
ÁLDÁS	KÖVEK MEGÁLDÁSA	KÖVEK MEGÁLDÁSA	KÖVEK MEGÁLDÁSA
F. <i>Kyrie ... Pater noster</i>	F. <i>Kyrie ... Pater noster</i>	F. <i>Kyrie ... Pater noster</i>	F. <i>Kyrie ... Pater noster</i>
W. <i>Ostende nobis</i>	W. <i>Ostende nobis</i>	W. <i>Ostende nobis</i>	W. <i>Ostende nobis</i>
W. <i>Esto nobis</i>	W. <i>Esto nobis</i>	W. <i>Esto nobis</i>	W. <i>Esto nobis</i>
W. <i>Non nobis</i>	W. <i>Non nobis</i>	W. <i>Non nobis</i>	W. <i>Non nobis</i>
W. <i>Fiat pax</i>	W. <i>Fiat pax</i>	W. <i>Fiat pax</i>	W. <i>Fiat pax</i>
W. <i>Deus tu conversus</i>	W. <i>Deus tu conversus</i>	W. <i>Deus tu conversus</i>	W. <i>Deus tu conversus</i>
W. <i>Pretiosa est</i>	W. <i>Pretiosa est</i>	W. <i>Pretiosa est</i>	W. <i>Pretiosa est</i>
W. <i>Confiteantur tibi</i>	W. <i>Confiteantur tibi</i>	W. <i>Confiteantur tibi</i>	W. <i>Confiteantur tibi</i>
W. <i>Domine exaudi</i>	W. <i>Domine exaudi</i>	W. <i>Domine exaudi</i>	W. <i>Domine exaudi</i>
W. <i>Dominus vobiscum</i>	W. <i>Dominus vobiscum</i>	W. <i>Dominus vobiscum</i>	W. <i>Dominus vobiscum</i>
	Or. <i>Domine ... fundator</i>	Or. <i>Domine ... fundator</i>	Or. <i>Domine ... fundator</i>
Or. <i>Domine ... qui licet</i>	Or. <i>Domine ... qui licet</i>	Or. <i>Domine ... qui licet</i>	Or. <i>Domine ... qui licet</i>
Ben. <i>Benedictio Dei</i>			

A P tartalmilag s időben is legközelebbi rokona a PZ. A két ordó szinte teljesen megegyezik: a PZ elhagyja a kánonjogi bevezetőt, és a hét kő vagy —ahogyan a zágrábi forrás hozzáteszi: fa— megáldásának könyörgése (*Domine ... fundator omnium*) az ordó végére, a *Domine Deus qui licet* könyörgés elé kerül. Ezzel egyszermind meg is bontja a P szimmetrikus, „logikusabb” szerkezetét; a két arányosan elrendezett előkészítés + oráció modul helyett egyetlen hosszú sorozat lesz az ordó, zárlati súlypontján a két könyörgéssel. Feltűnő, hogy a P-vel összhangban a *Signum salutis* nem antifónaként szerepel, hanem a celebráns szólaltatja meg, amit könyvészetileg is érzékeltet az énektételekénél nagyobb betűméret: a P-ben verzikulusként (*his versibus*) van megjelölve, a PZ-ben műfajmegjelölés nélkül áll. A PV reprezentatívabb kiállítású, igényes kódex, énektételei kottások, a *Nemo ecclesiam aedificet* kánonjogi rubrikával kezdi az ordót, majd teljes terjedelmében leírja a kis vízszentelés szertartását. A *Signum salutis* tételt immár kottás antifónaként közli, a processziót pedig a *Salvator mundi* kezdetű litániával egészíti ki, de elhagyja a *Fundamenta eius* zsoltárt. Innentől a szertartás megegyezik a PZ-vel, de hét helyett tizenkét kő szerepel mind a PV, mind a Lat. 1219 szertartásában.

A Lat. 1219 kevésbé igényes kódex és szűkszavúbban közli az ordót, de lényegében megegyezik a PV-vel. Nincs benne kánonjogi bevezető, nem közli a kis vízszentelés szertartását, a litániából pedig csak a változó betétsort írja ki (*Et locum istum ad gloriam nominis tui visitare et consecrare digneris*), utána viszont megtalálható a *Fundamenta eius* zsoltár; ennek alapján feltehető, hogy talán a PV-ben is csak másolói tévesztés miatt hiányzik. A Lat. 1219 egyetlen többlete egy rövid rubrika, amely szerint a leendő oltár alá kerülő kőre felírják: Jézus Krisztus az alfa és az ómega (*Super lapidem, quem inponet in medio altaris scribat: Iesus Christus alpha et omega*).

A négy fennmaradt forrás alapján egyértelműen kimutatható a magyar hagyomány egységes volta, megkülönböztető jegyei, „markerei” pedig a teljes körű európai összevetéssel rajzolódnak ki. A P és a PZ tanúsága szerint a korai magyar hagyományban a *Signum salutis* papi szöveggént hangzik el, a későbbi magyar hagyományban azonban már az összeurópai szokással egybehangzóan antifónaként szerepel a tétel. Erre a jelenségre egyelőre csak egy hasonló adatot találtunk, a XIII. századi raguzai pontifikáléból, ahol orációként recitálja a celebráns, és a kódexben szintén nagyobb betűvel van írva.²⁵ Teljesen a magyar hagyomány sajátossága a hét kő megáldásának könyörgése, a *Domine ... fundator omnium*. A tétel csak egyetlen más helyen bukkan fel, a kései prágai úzust követő, XIV. század végi litomyšli pontifikáléban,²⁶ ez azonban szinte bizonyosan magyarországi átvétel. Prága egyháztartományi székhellyé válásakor (1344) Arnestus érsek jelentős liturgiareformot vitt végbe, a szertartások kidolgozói számos helyről merítettek, terjedelmes és látványos, kis túlzással extravagáns ordókat hozva létre.²⁷

A *Domine Iesu Christe ne despicias* kezdetű rezponzóriumnak és verzusának az ordóba helyezése szintén magyar eredetű lehet, de a XIV. század elejétől fogva előfordul néhány lengyel és a fentebb említett litomyšli pontifikáléban is.²⁸ Túl azon, hogy a magyar források régebbiek —ez még nem lenne perdöntő—, a velük egykorú korai lengyel és cseh ordókban még nem találjuk meg a tételt.²⁹

²⁵ Raguzai pontifikále 1200–1400. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Borgh. 14. Usuarium azonosító: 1131.

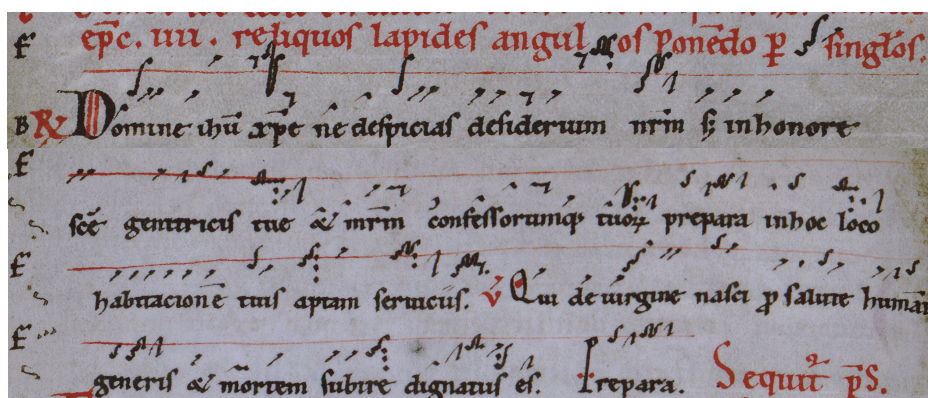
²⁶ Litomyšli pontifikále 1376. Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově DG I 19. Usuarium azonosító: 343.

²⁷ Az Arnestus-féle reformhoz lásd: CZAGÁNY Zsuzsa: *A középkori prágai officium liturgiai és zenei vizsgálata*. PhD-disszertáció, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Zenetudományi Doktori Iskola, Budapest 2002.

²⁸ A jelenség nem elszigetelt, a magyar hagyományból átvett lengyel és cseh jellegzetesség például a gyertyaszentelő ordó befejezése vagy a nagy vízszentelés ordója.

²⁹ Płocki pontifikále 1175–1200 körül. Płock, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Mspł. 29 (olim: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28938). Usuarium-azonosító: 536. Kiadása: Antoni PODLEŚ: *Pontyfikał Płocki z XII wieku* (Bayerische Staatsbibl. München CLM 28928, *Bibl. Seminarium Duchownego Płock Mspł. 29. Studium liturgiczno-źródłoznawcze. Edycja tekstu*. Płockie Wydawn. Diecezjalne, Płock 1986; Krakkói pontifikále 1000–1100. Kraków, Biblioteka Jagiellońska Ms. 2057. Usuarium-azonosító: 1203. Kiadása: Zdzisław OBERTYŃSKI (ed.): *The Cracow Pontifical*.

A rezponzorium eredetileg Szent Gál (Gallus) matutinumból, azaz virrasztó zsolozsmájából származik, ezzel az asszignációval megtalálhatjuk már első fennmaradt hazai zsolozsmaforrásunkban, a XII. század eleji *Codex Albensis*-ben is,³⁰ de a tétel ugyanebben a szerepben az egész germán tájon elterjedt.³¹ A magyar alapkötetétel ordójának szerkesztői valószínűleg a rezponzorium szövege és tematikája miatt helyezték el a szertartásban (*praepara in hoc loco habitationem, tuis aptam servitiis*: „készíts e helyen méltó szállást a te szolgálodnak”). Végül pedig nem változó, szilárd eleme a magyar hagyománynak a précesz verzikulussorozata. Csak a Durandus-pontifikále és abból fakadóan a kései római gyakorlat, valamint a korábban említett lengyel úzusok alapkötetelési ordóikban találhatunk hasonló, de rövidebb és más verzikulusokból álló sorozatot: *Adiutorium, Sit nomen, Lapidem quem, Tu es Petrus*. A litomyšli pontifikále pedig ez esetben is különutas: sajátos, csak rá jellemző verzikulusokat válogat, és ezekből nem sorozatot alkot, hanem egyenként orációk elé rendezi őket.

A Domine Iesu Christe ne despicias rezponzorium a Pray kódexben.
(Az átírást Szaszovszky Ágnes készítette a magyar hagyományból,
ld. a következő oldalon.)

(Pontificale Cracoviense saeculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS.2057. Henry Bradshaw Society, London 1977.

³⁰ *Codex Albensis* 1130 körül. Graz, Universitätsbibliothek Ms. 211 (olim 40/90, 4o) 124r. Usuarium-azonosító: 304. Kiadása: FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariae Musica 1). A kódex legfrissebb szakirodalmi forrása: SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1340 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó Budapest 2005. 104–143.

³¹ Az Usuarium jelenleg nem tartalmaz számottevő feldolgozott zsolozsmarendet, a tétel Gallus-zsolozsmabeli elterjedtségéhez lásd a Cantus Index adatbázisát: cantusindex.org/id/006497 Az adatbázis gyűjtési köre nem reprezentatív, de mindmáig ez a legbővebb és igen jól használható adatbázis a nyugati liturgia zenei tétéleihez.

Responsorium · 2

Dó - mi - ne, * Ie - su Chri - ste, ne de - spí - ci - as de - si -
 dé - ri - um no - strum, sed in ho - nó - re sanctæ
 Ge - ni - trí - cis tu - æ et mar - tý - rum con - fes - so -
 rúmque tu - ó - rum * præ - pa - ra in hoc lo -
 co ha - bi - ta - ti - ó - nem, tu - is a - ptam ser -
 ví - ti - is. **V.** Qui de Vír - gi - ne na - sci pro sa -
 lú - te hu - má - ni gé - ne - ris et mortem sub - í - re
 di - gná - tus es. **Præpara.**

A *Domine Iesu Christe ne despicias* responzórium a Pray kódexből.
 (Szaszovszky Ágnes átírása.)

Az *Ab oriente portae et tres antifóna*

Külön vizsgálatot érdemel a P margójára utólagos neumákkal bejegyzett *Ab oriente portae et tres* kezdetű antifóna. A kiegészítés mindenképp arról tanúskodik, hogy az ordót a gyakorlatban is használták, a lejegyző kéz közel egykorú vagy némileg későbbi lehet, mint a szakramentáriumot másoló főkéz; ezt a datálást megerősíti a zenei paleográfiai elemzés is.³² A tétel nem adatolható a magyar hagyományból — Czagány Zsuzsa azonosította az antifóna normann eredetét.³³ Érdekessége, hogy eredeti környezetében nem az alapkőletétel, hanem a templomszentelési ordó tétele, attól eltérő asszignációban sehol sem található meg, kizárólag a P illeszti az alapkőletételi szertartásba. A jelenség nem párhuzam nélküli, a P szerkesztői korábban is éltek ezzel a lehetőséggel: a temetőszentelés egyetlen énektétele, a csak incipittel, de a főszövegben kiírt *Terribilis* antifóna szintén a templomszentelés szertartásából lett kölcsönözve.³⁴ Az akkor ismert forrásokra alapozva Czagány a szicíliai normann hagyományban találta meg a tételt,³⁵ és kifejezetten Könyves Kálmán második, szicíliai házasságával hozta kapcsolatba, a magyar hagyomány egyedi, elszigetelt eseteként értelmezve.³⁶

A tágabb európai környezetben vizsgálódva azonban kiderül, hogy a tétel megvan a brit és normandiai anglonormann pontifikálékban, sőt a legkorábbi angolszász, azaz normann hódítás előtti, inzuláris írású forrásokban is.³⁷ Így a tétel kölcsönzése sokkal inkább a magyar liturgiát ért számos más anglonormann

³² SZENDREI: A „*mos patriae*” kialakulása 172; valamint Czagány Zsuzsa és Gilányi Gabriella kéziratoss tanulmánya a Pray-kódex készülő tanulmánykötetéhez.

³³ CZAGÁNY Zsuzsa: „Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban II.”, in Kiss Gábor (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 2010*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest 2011. 11–22.

³⁴ P 34r.

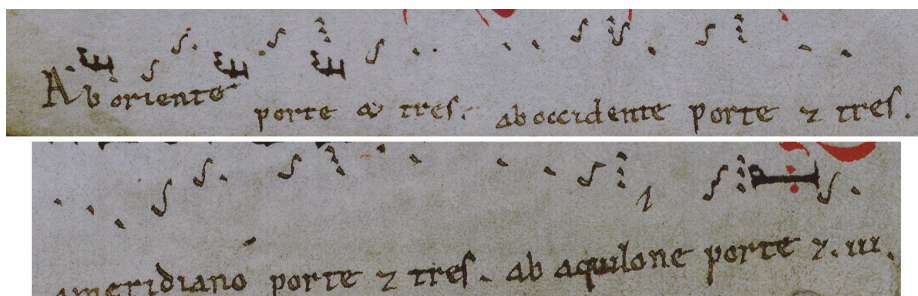
³⁵ David HILEY: „The Chant of Norman Sicily. Interaction between the Norman and Italian Traditions”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX (1988) 379–391.

³⁶ *Palermói pontifikále* 1167. Milano, Biblioteca Ambrosiana Ms. A. 92 inf; *Samson-pontifikále* 1000–1112. Cambridge, Corpus Christi College Library Ms. 146. Usuarium-azonosító: 3896; *Palermói tropárium* 1100–1200. Madrid, Biblioteca Nacional de España Ms. 289; *Messinai pontifikále* 1150–1200. Madrid, Biblioteca Nacional de España Ms. 742. 34r; *Messinai pontifikále* 1200–1300. Madrid, Biblioteca Nacional de España Ms. 00678. Usuarium-azonosító: 384. 44v; *Siracusai pontifikále* 1200–1400. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 04746 Usuarium-azonosító: 926. 42v; *Monrealei pontifikále* 1200–1300. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 06748 Usuarium-azonosító: 927. 33v.

³⁷ *Roueni pontifikále* 1150 körül. Párizs, Bibliothèque nationale de France NAL 0306. 183v. Usuarium-azonosító: 514. *Lisieux-i pontifikále* 1300–1400. Toulouse, Bibliothèque municipale, Bibliothèque d'Étude et du Patrimoine Ms. 119. 68r. Usuarium-azonosító: 1010. *Dunstan-pontifikále* (Sherborne?) 900–1000. Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 00943. 10r. Usuarium-azonosító: 737. Kiadása: Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge*. Genèse du livre de l'évêque. Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49) 261sq.

Anderson-pontifikále (Dél-Anglia 1000 körül). London, British Library Add. Ms. 57337. 18r. Usuarium-azonosító: 1884.

hatás tágabb összefüggésébe illik.³⁸ A P szövegváltozatára (*Ab oriente portae et tres*) mindezidáig egyetlen párhuzamot sem sikerült találni. Az anglonormann hagyományban a tétel zeneileg egységesnek látszik, viszont a P dallama némileg eltérőnek tűnik, mintha a lejegyző csak halványan emlékezett volna valamire, amit látott vagy hallott, esetleg csak hanyag volt, ahogy az a kódex több tételének kottázásában is megmutatkozik.³⁹ A magyarországi források csekély száma miatt nem eldönthető, hogy a tétel használata a P egyedi megoldása, vagy esetleg valamivel elterjedtebb lehetett. Annyi bizonyos, hogy sem az „óesztergomi” templomszentelési ordót megőrző BS és PZ, sem az újtó és különutas PV templomszentelése nem tartalmazza az antifónát, és eltérő asszignációban sem találhatjuk meg egyetlen más magyar forrásban sem.

Antiphona · 8g1

Ab o - ri - én - te * por - tae tres, ab oc - ci - dén - te por -
 tae tres, ab a - qui - ló - ne por - tae tres, ab au - stro por -
 tae tres. E u o u a e.

Az *Ab oriente portae (et) tres* antifóna a *Pray kódexben*.
 (Az átírást Szaszovszky Ágnes készítette a normann forrásokból.)

³⁸ Többek között: a Szent Margit-szakramentárium ritka normandiai szentjei, a P-ben is megtalálható virágvasárnapi *Dominus Iesus* és *Cogitaverunt* kezdetű responzóriumok, Szent Imre depozíciójának esztergomi miseorációi vagy a *Praestolantes Redemptorem* invitatórium.

³⁹ Czagány Zsuzsa személyes közlése alapján.

Összegzés és értelmezés

A P szerkesztői a középkori összmagyar, más európai úzusoktól jól elkülöníthető alapkőletéleti ordó változatát használják fel, azt csak a legkisebb mértékben egyénítik, a kódex egyszersmind e hagyomány legkorábbi ránk maradt tanúja. A magyar hagyomány és a P forrásait az alábbi négy rétegben foglalhatjuk össze:

- (1) KÖZKINCS, PRG
 - (a) *Nemo ecclesiam aedificet* kezdetű kánonjogi bevezető
 - (b) *Signum salutis* antifóna és *Quam dilecta* zsoltár
 - (c) *Fundamenta eius* zsoltár
 - (d) *Domine Deus qui licet caelo* könyörgés
- (2) KELET-EURÓPAI
 - (a) *Domine lesu Christe ne despicias* responzórium
- (3) MAGYAR
 - (a) *Signum salutis* papi szöveggént való megszólaltatása a korai forrásokban
 - (b) Hét kő megáldása a korai forrásokban
 - (c) *Domine ... fundator omnium* könyörgés
 - (d) A précesz és annak sajátos verzikus-sorozata
- (4) EGYEDI
 - (a) *Ab oriente portae tres* antifóna
 - (b) Rövid benedikció az ordó végén

A négy magyar forrás térben és időben távoli volta arra enged következtetni, hogy közös és központi jelentőségű őstől származnak. Valószínűleg a Szent István-kori esztergomi liturgiarendezés az esztergomi „őspontifikále” egy újabb, eddig ismeretlen ordóját vagy annak közeli változatát sikerült azonosítani. Máskülönbén nehéz elképzelni, hogy a különböző, egymástól távoli úzusok ennyire egységesen alakították volna ki saját, a külföldi párhuzamoktól különböző szertartásaikat. A P minden bizonnyal egy észak-magyarországi, közepes jelentőségű monasztikus közösségnek lett összeállítva (talán Boldvának), de korábbi kutatások már kimutatták szoros kapcsolatát az esztergomi úzussal és annak rubrikális hagyományával.⁴⁰ A PZ a liturgiareform előtti Zágráb úzusának egyetlen pontifikális tanúja, amely szoros filológiai és tartalmi rokonságban áll az esztergomi „őspontifikále” két közvetlen leszármazottjával, a H-val és a BS-sel. A PV sajátos, a jól dokumentált magyar hagyományoktól eltérő úzust képvisel, több érv valószínűsíti veszprémi származását, a Lat. 1219-ről pedig csak annyi tudható, hogy magyarországi eredetű, szűkebb úzusa nem állapítható meg. Az alapkőletétel magyar szertartásán is tetten érhető a magyar liturgiát kidolgozó műhely ízlése: az ordó a germán tájba és a PRG hagyományába szervesen illeszkedik, de azt bővíti és számos ponton egyéníti, ismert tételeket új funkcióba helyez, a szertartásokat szimmetrikusan rendezi el, előszeretettel alkalmaz egyedi verzikus-sorozatokat és ad zenei „aláfestést” a terjedelmesebb, de csendben végzett mozzanatokhoz.

⁴⁰ FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* (ld. 1. jz.) passim.

Szövegekölés

Nemo ecclesiam aedificet, antequam civitatis episcopus illuc veniat, et ibidem crucem figat publice, et ante praefiniat, qui aedificare vult, quid ad luminaria et ad custodiam et stipendia custodum et ad suppletionem necessitatum presbyteri dotemque ecclesiae sufficiat atque pertineat. Et, facta datione, sic aedificet.

In primis episcopus in loco crucem, in quo altare fabricandum, figat his versibus:

Signum ✠ salutis, Domine, Iesu Christe, pone in loco isto, et non permittas introire angelum percutientem. Amen.

Psalmus: Quam dilecta tabernacula. Per totum.

Benedictio lapidum septem. Oratio:

Domine, sancte Pater, omnipotens, aeterne Deus, fundator omnium creaturarum: ✠ benedicere dignare hos lapides sive haec ligna septiformis gratiae tuo⁴¹ dono, ad templum construendum nomini tuo, ut omnis plebs, ad illud conveniens, conferat (laudes) nomini sancto tuo. Per Dominum nostrum.

Tunc aspergatur locus aqua benedicta. Et tres ex septem lapidibus ponat in loco altaris, ita dicendo:

In nomine Patris ✠ et Filii ✠ et Spiritus Sancti. ✠ Amen.

Deinde locus ecclesiae circueatur⁴² a clero, subscriptum responsorium cantando, episcopus quattuor reliquos lapides angulos ponendo per singulos.

Responsorium:

Domine, Iesu Christe, ne despicias desiderium nostrum, sed in honore /132v/ sanctae Genitricis tuae et martyrum confessorumque tuorum * praepara in hoc loco habitationem, tuis aptam servitiis. V. Qui de Virgine nasci pro salute humani generis, et mortem subire dignatus es. Praepara.

(Antiphona:) Ab oriente portae et tres, ab occidente portae et tres, a meridiano portae et tres, ab aquilone portae et tres. Psalmus: Fundamenta eius. Per totum.⁴³

Sequitur psalmus: Fundamenta. Per totum.

(Preces:)

Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison.

Pater noster. Et ne nos.

(V.) Ostende nobis, Domine, misericordiam tuam.

(R. Et salutare tuum da nobis.)

⁴¹ tuo] *malim* tuae

⁴² circueatur] *circueatur Cod.*

⁴³ Ab orient ... Per totum.] *addidit manus posterior in margine*

⟨V.⟩ Esto nobis, Domine, turris fortitudinis.

⟨R. A facie inimici.⟩

⟨V.⟩ Non nobis, Domine, non nobis.

⟨R. Sed nomini tuo da gloriam.⟩

⟨V.⟩ Fiat pax in virtute tua.

⟨R. Et abundantia in turribus tuis.⟩

⟨V.⟩ Deus, tu conversus vivificabis nos.

⟨R. Et plebs tua laetabitur in te.⟩

⟨V.⟩ Pretiosa est in conspectu Domini

⟨R. Mors sanctorum eius.⟩

⟨V.⟩ Confiteantur tibi, Domine, omnia (opera tua).

⟨R. Et sancti tui benedicant tibi.⟩

⟨V.⟩ Domine, exaudi orationem (meam).

⟨R. Et clamor meus ad te veniat.⟩

⟨V.⟩ Dominus vobiscum.

⟨R. Et cum spiritu tuo.⟩

Oratio:

Domine, Deus, qui licet caelo et terra non capiaris, domum tamen tibi in terra fieri iussisti, in qua nomen tuum iugiter invocetur: hunc locum, quaesumus, beatæ Mariæ semper Virginis omniumque sanctorum tuorum intercedentibus meritis, sereno tuæ pietatis intuitu visita, et vide, et illum ad fabricandum elige, per infusionem gratiæ caelestis ab omni inquinamento purifica, purificatumque conserva, ut, qui dilecti tui, David devotionem in filii sui, Salomonis opere complesti, tui famuli, N. in opere hoc, ita precamur, vota perface, ut illud te inspirante incipiat, te adiuvante perficiat, sui que laboris præmium in terra consequatur viventium. Effugiant igitur hinc, te iubente, Domine, omnes nequitiae spirituales, et⁴⁴ cum fraudibus suis cuncta diaboli turma, tua virtute depulsa. Resurgat hic tuæ Ecclesiæ pura simplicitas et amabilis tibi innocentiae candor, sicque hunc locum per Unigeniti Filii tui, Domini nostri dilectionem coæterni tibi Spiritus Paracliti rore fecunda gratissimo, ut, quicumque hic pro suis necessitatibus auribus tuæ benignitatis ingerit vota, votorum suorum consequatur effectum. Per Dominum nostrum.

⟨Benedictio:⟩

Benedictio Dei omnipotentis: ✠ Patris et ✠ Filii et Spiritus ✠ Sancti descendat, et maneat in hoc loco. Per Christum, Dominum nostrum. Amen. /133/

⁴⁴ et] ut *Cod.*

ABSTRACT

The laying of the foundation stone of a new church in the Codex Pray

The Codex Pray is a sacramentary copied for a monastery dedicated to St. John the Baptist at the end of the 12th century. The codex is well known for its funeral ceremony which includes the first vernacular text of the Old Hungarian language, the Funeral Sermon and the Funeral Prayer. At the end of the sacramentary, among other ceremonies, we can also find the rite of laying the foundation stone of a church to be built. The earliest European evidence for the ceremony can be found in the so-called Pontificale Romano-Germanicum, compiled around the first millennium in Bavaria. Through a detailed analysis of all the available sources, i.e. more than fifty documents from the 11th to the 17th centuries, both the geographical variations and the historical changes of the rite can be studied thoroughly.

No contemporary sources survived from the formative period of the Hungarian liturgy that took place under the reign of St. Stephen I. The content of the second volume of the hypothesized archaic pontifical of Old Esztergom can be reconstructed from the Chartvirgus Pontifical, but it does not contain the ceremony of laying the foundation stone that was probably included in the first volume, just before the consecration of a church. The earliest Hungarian version of the ceremony can be found in the Codex Pray and its tradition can also be followed in three later sources: in the Pontifical of Zagreb from the early 13th century, the Pontifical of Veszprém from the 14th century, and a Hungarian Pontifical of uncertain affiliation from the 15th century.

The author identifies the distinctive features of the Hungarian tradition and the way they relate to their Pan-European context. Not only can the ceremony of Old Esztergom be authentically reconstructed from the surviving Hungarian sources, but the results bring us closer to defining the use of the Codex Pray and even to understanding the reception of the Old Hungarian liturgy in Central Europe.

1. külső lektor/external referee: Dr. Szaszovszky Ágnes / Szaszovszky Ágnes DLA

2. belső (szerkesztőségi) lektor/internal referee: Dr. Földvály Miklós István / Miklós István Földvály PhD

Balázs Horváth (Hungarian: Horváth Balázs) was born and attended to secondary grammar school in Zalaegerszeg and graduated in classical philology MA in 2016 at Eötvös Loránd University, Budapest. He is a Latin philologist and historian of liturgy, currently is writing his PhD thesis on the liturgical and philological problems of the Codex Pray at Eötvös Loránd University and since 2015 investigator of the MTA—ELTE Lendület (Momentum) Research Group of Liturgical History. (horvath.balazs@btk.elte.hu).